

Pataki Viktor

TUDOMÁNY – ELMÉLET(BEN)

*A menedékhelyek változatai,
avagy a szabadság, jog és tudomány
viszonya Hamachernél*

Aki az oktatás, a nevelés és a tudományos kutatás valamely területén dolgozik (legyen az a köznevelés vagy felső-, illetve közoktatás, valamint bármilyen pedagógiai-intézményi keretrendszer, szak- és továbbképzés), attól nem idegenek a teherként is azonosítható adminisztratív munkavégzés különféle változatai. Az efféle tevékenységek már az oktatás, kutatás – és művészet – esetében is olyannyira behatoltak a tudomány, illetve a tudományos intézmények tartományaiba és struktúráiba, hogy egyrészt aligha nevezhetők a tudományos gondolkodás mozgásától különálló és arról leválasztható gyakorlatoknak, másrészt pedig döntően meghatározzák a tudomány és művelődés intézményeinek felépítését és működését.

Amikor tehát kutatás és oktatás lehetőségeiről van szó, akkor azok mindig összekapcsolódnak a társadalmi és intézményes viszonyok kérdéseivel is, ugyanis a tudomány elméleti és gyakorlati megalapozása is jogi-közigazgatási formák és feltételek mentén létesül.

Az adminisztratív munkavégzés a tudomány önmeghatározása és önlegitimációja szempontjából egyáltalán nem merül ki a jegyzőkönyvek, naplók, táblázatok, dokumentációk – melleleg variatív – formájában, valamint a különböző értesítési és értékelési rendszerek, továbbá hierarchikus viszonyok járulékos – mert a tudományos praxis reprezentációjából következően „szükségszerű” – kellemetlenségeiben. Nem merül ki, mivel ez nem valamiféle társadalmi (össz)érdek növekedésének kiiktathatatlan következménye, s nem is célok és eszközök viszonyának elengedhetetlen és folyamatos újraalkotásából keletkező effektus. Ez sokkal inkább a szabadság, a jog és az igazságosság viszonyrendszerében fellelhető probléma, amely a tudományos gondolkodásra irányuló kérdésfeltevessel áll szoros összefüggésben.

Ez a problémafelvetés egyáltalán nem új keletű a tudományos (főként szellemtudományos) diskurzus(ok)ban, Werner Hamacher

Menedékhely című írása¹ azonban úgy írja le és elemzi a fent említett összefüggéseket, hogy a tudományhoz való jognak és az egyetemek szabadságának relációira, azok feltételeire kérdez rá. Hamacher szövege Humboldt híres, a tudomány függetlenségére és autonómiájára vonatkozó megállapításaira explicit módon reflektál, a *tudomány menedékhelyének*² (Freistätte der Wissenschaft) elvi lehetőségét és megmaradását állítja az interpretáció középpontjába. Jóllehet a szöveg éppen a („Ne legyenek illúzióink” felszólítást követően) az egyetemek létét kérdőjelezi meg, pontosabban az egyetemek humboldti értelemben vett létének kérdésességével kezdődik. Ráadásul, amennyiben ez a kérdésesség az értékvesztés perspektívájában jelenik meg, Hamacher szövege azt is beláthatóvá teszi, hogy a tudomány intézményei nem választhatóak és nem választandók el feltétlenül egyéb intézményi formáktól és a bürokratikus műveletektől, ugyanis utóbiáknak éppoly eredendően támaszkodniuk kell az oktatás és kutatás műveleteiből származó eredményekre saját rendszerük biztosításához, mint amennyire – éppen ezzel szoros összefüggésben – szolgálniuk is kell a tudomány korlátozhatatlanságát.

Látható tehát, hogy ez a nem új keletű problémafelvetés Hamacher-nél mégsem a Dilthey-féle szellemtudomány diszciplináris legitimitációjának horizontján mozog,³ ugyanis nem a megértés és magyarázat eltérésében különbözik a kérdezés/érdekltség kiindulópontja, vagyis a probléma nem ismeretelméleti és tárgykonstrukciós különbségek mentén bontakozik ki, hanem a mindenkori tudomány intézményesülését és legitimitációját biztosító feltételek létrejöttében – ennyiben pedig bizonyosan nem a szellemtudományok önreflexiójából és önléírásából származó apóriák sorát bővíti.

Amikor szakképzésről, oktatásról és kutatásról van szó, akkor az Hamachernél az „érdekek” feletti érdeket jelenti, vagyis a művelődés és képzés⁴ nem az érdekek társadalmilag kondicionált rendszerében meg-

1 Werner HAMACHER, *Menedékhely. A kutatáshoz és oktatáshoz való jogról* = Uő., *Menedékhely. A kutatáshoz és oktatáshoz való jogról és más írások*, ford. SZABÓ Csaba, Ráció, Budapest, 2019, 35–81.

2 Wilhelm von HUMBOLDT, *A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről* = Uő., *Válogatott írásai*, ford. RAJNAI László, Európa, Budapest, 1985, 247–268.

3 Wilhelm DILTHEY, *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban* = Uő., *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, ford. ERDÉLYI Ágnes, Gondolat, Budapest, 2004, 271–280.

4 Hamachernél ez persze jóval differenciáltabb formában kerül elő, ugyanis ő a művelődést mint a társadalmi érdekvizonyokon túlmutató érdeket határozza meg, s ezáltal a képzés és – úgy tűnik – az egyetem elé is helyezi azt. Az intézmények elé helyezett, mert azokat létrehívó igény felől ez teljesen érthető, hiszen az egyetem a tudomány

határozott érdekként, *egy érdekként* jelenik meg, hanem valójában az érdekek viszonyának alapját képezi. A *Menedékhely* argumentációjában ez azért olyan lényeges, a jog és szabadság szempontjait is megelőző (részben létrehozó, a diskurzusba egyáltalán beemelő) távlat, mert éppen innen nyílhat rálátás arra, hogy ez a kollektív érdek *csak egy érdekként* jelenik meg az intézményességben.

Az érdek és annak reprezentációja tehát szükségszerűen kettéhá-
sad az egymást ellenőrző, felülíró és sok esetben egymástól függő
institucionalitásban. Ez a hasadás természetesen kikényszerített, tehát
nem az önnön létesítéséből származik, hanem sokkal inkább erőszako-
s aktusokhoz köthető. Az érdekek feletti érdeken elkövetett erőszako-
kot Hamacher a „bolognai folyamat” koncepcióján keresztül mutatja
be, amelyben a tudományhoz és a kutatáshoz való jog jogfosztása is
megtörténik és szabadságának jellege is megmutatkozik – történeti
szituáltságában.

Az egyetem, amely a maga kérdésességében ugyan, de még mindig
a humboldti értelemben vett tudomány menedékhelye, mindenké-
lőtt védelemre szorul.⁵ Ez az alapvető állítás, amelyből a Hamacher-
szöveg a tudomány, jog és szabadság összefüggéseit kibontja. Hogy
a menedék itt mivel szemben nyújt menedéket, azt éppen a tudomá-
nyos intézményeken túli intézmények „végrehajtó hatalma” láttatja,
ugyanis a tárgyalt reformfolyamat intézményi technikák transzformá-
ciójaként és applikációjaként jelenik meg.

A reform ugyanis a bürokratikus működésen és a tudománytól tel-
jesen idegen szempontok és technikák átvételén, azok integrálásán és
ezáltal a tudományos munka kizárásain alapul.⁶ A kizárások magya-
rázata pedig a képzetek racionalizálásából ered, amely a piacgazdaság
és a közigazgatás kiszolgálására futtatja ki a tudományos gondolko-
dás intézményi működésének kalkulálhatatlan hatékonyságát. (Fontos

---

menedékhelyeként „csak” védi és szolgálja – többek között – ennek az érdekeknek a meg-
valósulását. Vö. HAMACHER, *I. m.*, 36–37.

5 Szabó Csabán, a kötet fordítóján kívül Kulcsár-Szabó Zoltán is (aki a *Menedékhely*
kötet előszavát írta) felhívja a figyelmet a „Freistätte” kifejezésben munkáló szemantika-
i lehetőségekre, amely jelentéseket a magyar „menedékhely” szó nem adhat mara-
déktalanul vissza. *Uo.*, 25, 80.

6 Érdekes, hogy Hamacher egyszer sem hivatkozik Michel Foucault szövegeire, jóllehet
nem kifejezetten diskurzusanalízist végez, sőt, inkább olyan mozzanatokra figyel, ame-
lyek egyszerre határozzák meg a diskurzust és részei is annak, mégis a kizárások mű-
ködésének értelmezése és leírása kísérteties hasonlóságokat mutat *A diskurzus rendje*
a hatalom és a tudás elosztásáról szóló passzusaival. Michel FOUCAULT, *A diskurzus*
rendje, ford. Török Gábor, Holmi 1991/7., 879, 883–885.

megjegyezni, hogy Hamacher ekkor már kizárólag a szellemtudományokról beszél, ugyanis ezeket érinti lényegük szerint leginkább a külső befolyás. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a természettudomány ne volna kitéve folytonos fenyegetettségnek, azonban védelme – felépítése, önszerveződése és megalapozásának történeti körülményei nyomán – nem függ ilyen mértékben az intézmények megfosztó-fenntartó erejétől.)

Ez a racionalizálás vezet el oda, hogy „de facto eltörli a kutatás és oktatás szabadságának alkotmányos védőjogát”.⁷ Nem mellékes, hogy a racionalizálás stratégiájának leírása az eszközök, érdekek és célok vonatkozásában már Max Weber szövegeiben is hasonló hangsúllyal kerül előtérbe. A bürokrácia mechanizmusa jelentéssel összefüggéseket jelölhet ki a centralizálás és a gazdasági szisztéma irányában is, hiszen még a képviselői jog esetében is lényegileg érintetlenül maradnak a bürokratizmust mozgató érdekek, pedig ezek a jogok is radikálisan megváltozhatnak.⁸ Webernél a „bürokrácia uralma” (Herrschaft der Bürokratie) még az „állampolgár” modern fogalmának megalapozásához is hozzájárul, mert az életszükségletek mindennapi gyakorlatának fenntartásához szükségesnek mutatkozik.⁹ Weber elképzelését követve pedig Hamacheréhez hasonló vagy legalábbis ahhoz eléggé közel álló kijelentéseket lehet megkockáztatni: amennyiben a tudomány intézményére külső intézmények gyakorolnak hatást, saját logikájuk és ellenőrző szerepük segítségével, akkor onnantól mindegyik célok és eszközök rendszerének újraosztásával kénytelen elhelyezni saját magát (pénz, hatalmi hierarchia, a tudás közvetítő és ellenőrző műveletei stb.).

Az ugyanis, hogy innentől olyan eszközökhöz jutnak hozzá (és rendelkeznek azokkal), amelyek eddig nem voltak birtokukban, mert eddig csak a hatalom eszközeiként váltak hozzáférhetővé, azt is jelenti: kiszolgáltatottá váltak a bürokrácia apparátusának.¹⁰ Ez gyakorlatilag megfeleltethető annak a változásnak, amelyet Hamacher a tudományból a hivatalba történő átlépéssel – rektorok, közigazgatási szak-

7 HAMACHER, I. m., 38.

8 Többek között vö. MAX WEBER, *Wahlrecht und Demokratie in Deutschland* = Uő., *Gesammelte Politische Schriften*, szerk. Johannes WINCKELMANN, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1971³, 245–258.

9 Uő., 268–272.

10 Weber ezt alapvetően a hivatali tisztviselők és a katonák közötti párhuzam segítségével világítja meg. WEBER, *Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland* = Uő., *Gesammelte Politische...*, I. m., 322.

emberek és menedzserek példáján keresztül – jellemez. Az intézményi pozíciócsere valójában tehát bekebelezés és kisajátítás, ugyanis az egyetemre mint menedékhelyre azokat a struktúrákat ereszti rá, amelyekkel eddig nem kellett szembesülnie, amelyek miatt szabad, óvóhely (Freistätte) lehetett.

Ezért tölt be már a humboldti érvelésben is centrális szerepet a tudományon kívülről érkező beavatkozás korlátozó, megfosztó ereje, amellyel szemben az autonómiát biztosító imperatívusznak, vagyis az oktatás és kutatás mindenkori függetlenségének, annak ellenére, hogy nehezen megvalósítható,¹¹ alapvető komponenssé kell válnia. Hamacher – a Humboldt által kijelölt útvonalon – a közigazgatás és tudományos öngazgatás kölcsönviszonyából származó defektusokat lépésről lépésre elemzi azért, hogy az imperatívusz feltételeihez kerüljön közelebb. Hamacher interpretációja az ilyen töréspontok vizsgálatánál egyébként sok esetben a probléma végtelenségig tartó analizisére épül, a megállapítások és kérdések folyamatos elhalasztását és újbóli felvételét célozza.¹² A tudományosból a hatalmi pozícióváltásokba történő leírás esetét azért érdemes megemlíteni, mert ez a rész kiemeli a német teoretikus sajátos, sok esetben – azt is lehetne mondani – humoralitással vegyített kritikai írásmódját:

[...] az egyetemi rektorok abban a pillanatban, ahogy hivatalba lépnek és megszűnnek egyetemi oktatóként működni, és nem menedzserek –, átléptek a frontvonal másik oldalára, és már nem kutatóként és tanárként dolgoznak, hanem szakképzési üzemek vezető közigazgatási hivatalnokaként és főmenedzsereként – tehát az állam végrehajtó szerveként, legjobb esetben közvetítő hivatalnokaként és diplomáciai képviselőjeként. Ezek a Chief Executive Officers – hogy azon a nyelven nevezzük meg őket, melyet ők nyilvánítottak az európai egyetemek lingua francájává –, ezek a CEO-k a bolognai határozatokat anélkül támogatták és juttatták érvényre egyetemeken, hogy konzultáltak volna a karokkal, amelyeket képviselniük kellene: ezt a tényt nem magyarázhatja meg elégséges módon hatalmuk megnövekedése, melyet az garantált számukra, hogy nagyjából egyidejűleg leépültek az egyetemi igazgatás demokratikus formái.

11 HAMACHER, I. m., 39.

12 Ez talán Hamacher írásmódjára általában is jellemzőnek mondható. A *Menedékhely* kötetéhez Kulcsár-Szabó Zoltán által jegyzett Előszó ezt tágabb összefüggésben, az életmű alakulására nézve is magyarázza. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Előszó* = HAMACHER, I. m., 7–8.

Ez a hatalomnövekedés történhetett volna a törvényhozó akarata szerint az egyetemek sajátos érdekeinek kedvéért.¹³

Az egyetemi rektorok tulajdonképpen érdekképviseleti tagok maradnak, csak immár nem a tudományos gondolkodás érdekét szolgálják, hanem „diplomáciai képviselőként” vesznek részt az intézményes közvetítés folyamatában. A német szöveg a közös szabályozás és irányítás angol szaknyelvét mint a tudomány autonómiájától független önrendelkezés totalizáló erőszakját egy, az újlatinból származó, redukált nyelvre utaló kifejezéssel teszi láthatóvá. Az egyetemi igazgatást meghatározó feltételek átalakulását voltaképpen úgy viszi színre Hamacher szövege, hogy a közvetítőnyelv logikája által – maga is átváltások során – mutatja be a hatalmi apparátus térnyerését, amely belső elidegenedéssel, az érdekek feletti érdek „őrzésétől” való eltávolodással indult útjára. Érzékelhető tehát, hogy „Hamachert olvasni”¹⁴ azt is jelenti, még akkor is, ha nem irodalmi, hanem tudományelméleti, metodológiai szövegről van szó, hogy folyamatosan figyelni kell a nyelvnek, Hamacher (értekező prózai) nyelvének ökonómiájára.

Amint tehát a tudomány és adminisztráció logikája egybecsúszik, összeegyeztethetetlen műveleteiket külső intézményi feltételeknek rendelik alá, maga a menedékhely válik az immár kiterjesztett hatalmi apparátus helyszínévé. Az, hogy a szöveg egyfajta „józanságra”, az illúziók elkerülésére és az aktuális helyzet mérlegelésére hívja fel a figyelmet, a kiszolgáltatottsághoz való aktív hozzájárulást is felszínre hozza, ugyanis az érdekek feláldozása éppen az érdekek védelmezőikhez köthető. Amennyiben pedig ennek a változásnak érvényt szereztek, olyan önfelszámoló mechanizmus indult útjára, amely a közigazgatási és gazdasági racionalizálás legitimitációját, a menedékhely felszámolását és ezek viszonyának problémátlan visszaigazolását is a tudomány oldalán hajtotta, hajtja végre. A Humboldt-féle helyzet radikális megváltozását tetten érni annyit jelent: jogot keresni egyáltalán a kettő szétválasztására irányuló kérdés artikulálásához. Ez tehát már nem az a szituáció,

13 HAMACHER, I. m., 40–41 [Kiemelés az eredetiben].

14 Nyilvánvaló azonban, hogy a magyar olvasó számára Szabó Csaba kiváló fordítása nélkülözhetetlen a hamacheri nyelv kritikai potenciáljának felismeréséhez. Ezt azért is fontos kiemelni, mert ahogyan a kötet tulajdonképpeni első recenziense, Balogh Gergő fogalmaz: „Hamachert olvasni – feladat és kihívás.” Ráadásul Balogh szerint „Hamacher bonyolult, ám mindig végtelenül következetes okfejtései sokat bíznak a német nyelv teljesítőképességére, amely vonásuk különösen nehezen fordíthatóvá teszi őket”. Mindez tehát a hamacheri nyelv és a hamacheri nyelv fordításának teljesítménye is. Vö. BALOGH Gergő, *Hamachert olvasni*, Élet és Irodalom 2019. június 14., 22.

amelyben a tudomány előírnyozhatja az őt támogató vagy legalábbis autonóm módon működni engedő intézmény jog- és hatáskörét. Hamacher eszmeifuttatásai a meglehetősen szűk citációs bázis ellenére nagyon is észrevehetően gazdaság- és jogelméleti alapokon állnak. A gyakorlati példák, amelyeket Hamacher az „evaluáció” megjelenésével (tehát a fizetési csoportok, minőségértékelések és konkurenciaelvezetése) kapcsolatban hoz fel, legalább annyira származtathatók az egyetemi munkavégzés tapasztalatából, mint amennyire a bürokrácia gépezetének megvalósulását elemző közgazdasági vagy szociológiai nézőpontból.

Aki nem az oktatás, a nevelés és a tudományos kutatás valamely területén dolgozik, az saját állami vagy piaci szférában betöltött munkahelye alapján is, vagyis utóbbi (gazdasági-közigazgatási) nézőpont figyelembevételével és alkalmazásával is tudhat a modern egyetemeken történő oktatás és kutatás működéséről. A Merton-féle modell szerint ugyanis „a szerepek ki- és elosztása olyan technikai képesítések alapján történik, amelyet formalizált, személytelen eljárások útján állapítanak meg”.¹⁵ Innen nézve teljesen elhanyagolható kérdéssé válik, hogy ezek a „személytelen eljárások” éppen vizsgák vagy egyéb követelmények formájában öltenek-e testet, ugyanis a hierarchikusan elrendezett hatalom rendszerében a „képzett és fizetésük alapján besorolt szakértők”¹⁶ tevékenységét is – magától a tevékenységtől független, azonban annál inkább előre meghatározott – szabályok rendezik el.

A hamacheri (ugyanakkor mertoni) gondolatmenetet követve ez azt is implikálja, hogy ez a szabályozás tartja fenn a hierarchikus szerveződést, miközben szükségszerűnek tartja a besorolási rendet és még evidensnek is veszi az arról való beszéd eltörlését. Az intézmény mindezt pedig arra hivatkozva teheti meg, hogy a besorolások helyességét igazoló testületek, szervezeti egységek és különböző tanácsok kialakításával tartja kézben az igazgatás – látszólag egyéni érdekeket képviselő – közösségi stratégiájának működését és ellenőrzését. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy ekkor a tudomány művelői vagy oktatói, a tisztség- és pozícióváltást követően, „tudományaik adminisztrátorairaivá”¹⁷ váltak – a kinevezés tehát ilyen módon mindig is

15 Merton a bürokrácia szerkezetének leírásakor éppen a már említett Max Weberre hivatkozik, aki a *Wirtschaft und Gesellschaft* című művében rámutat arra, hogy az intézménybe integrált tevékenységek differenciálása mindig kötelességként kerül vissza a munkavégzés bürokratikus rendszerébe. Robert K. MERTON, *The Structure of Bureaucracy* = Uő., *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York, 1968, 250.

16 Uő.

17 HAMACHER, I. m., 42.

választásnak tűnik, magát a kinevezés eljárását és implikációit leplezve. Többek között ezért lehetséges az, hogy mindenki tisztában van a (szellem)tudomány működésével. Ekkor azonban csak annak a tudománynak a működésével lehet tisztában bárki, amely immár közigazgatási logikára épülő intézményként felszámolta önnön tudományosságát. Az oktatói és kutatói értékelések az oktatás és kutatás helyein ebben az értelemben már nem saját területükről származnak, mert nem az érdekek feletti érdek közösségi visszajelzései, hanem az adminisztráció személytelen tartozékai. Ez a személytelenség aztán izolációs hatásaival együtt íródik be a kutatói közösségekbe, a kollegialitás és munkaetika elvébe, valamint a tudományos gondolkodásba, majd a mérhetőség, azonnali értékelhetőség, ellenőrizhetőség és statisztikai adatszerűség primátusát idézi elő. Nem véletlen, hogy Hamacher ezzel a problémával kapcsolatban (Szókratész, Nietzsche és Wittgenstein példáján keresztül) azt emeli ki: „az intellektuális teljesítmények a szellemtudományokban mindenkor szingulárisak”.¹⁸ Ennek a szingularitásnak az elismerése és a tudományos teljesítmény tudományos gondolkodás általi megítélése miatt szükséges ragaszkodni a humboldti imperatívuszhoz, még akkor is, ha a bürokratikus vagy közigazgatási intézményesülésnek éppen önmagát kell akadályoznia a tudomány (érdek)védelmében, vagyis voltaképpen az államnak kell megvédenie az államnak kitett, mégis az államra rászoruló tudományt.

Ez a problémafelvetés sem új keletű a tudományos (főként szellem-tudományos) diskurzusban. A menedékhelyek biztosításának igényére irányuló humboldti kérdésfeltevessel szinte egy időben (alig tíz évvel korábban) érvelt Kant a tudományok szabadsága mellett *A fakultások vitájában*.¹⁹ Jóllehet már a cím azt jelzi, hogy a tudományok polemikus viszonyban állnak egymással, mivel azonban a megismerésre, felvilágosításra és nevelésre irányuló tevékenységükben azonos célokkal rendelkeznek, a tudáshoz való hozzáférésben kötelességük is közös. A vita tehát mindig a tudásért (*Streit um das Wissen*)²⁰ való vita – a tudás eszközeinek segítségével. Világos, hogy amikor a kutatásfinanszírozás külső intézményeken múlik, a támogatások jellegét és módját más logika alapján szabják meg, valamint a tudomány kulturális és társadalmi szerepét a tudományon kívül határozzák meg, akkor ez már biztosan nem

18 Uo. 44.

19 Immanuel KANT, *A fakultások vitája*, ford. MESTERHÁZI Miklós = Uő., *Történefilozófiai írások*, Ictus, Szeged, 1997, 335–368.

20 KANT, *Der Streit der Fakultäten*, szerk. Horst D. BRANDT – Piero GIORDANETTI, Felix Meiner, Hamburg, 2005 (Philosophische Bibliothek 522).

élő tudomány, legalábbis kanti értelemben bizonyosan nem. Kant számára a tudomány nem is annyira a „hasznossága” (Nützlichkeit), mint inkább az igazságra irányuló működése (Wahrheitsfindung) szerint ítéltető meg.²¹ A vita és az egyetemek ezért összetartoznak, ugyanis az egyetem az igazság érdekében mindig vitára ösztönöz, mondhatni: ez a természete. Amikor tehát az egyetem fakultásai közötti vita alapjait kell megítélni, akkor az tudományelméleti összefüggésben szükségszerűnek is mutatkozik, sőt, az egyetemi szabadság alapvető megnyilvánulásaként érthető. Ilyen szempontból a célokról, eszközökről, értelemről vagy akár a függetlenségről való vita is csak a tudományos gondolkodás helyein történhet, nem vehető át, nem származhat egyéb összefüggésrendből, s így nem is szolgálhatja sem a szabadság, sem az igazság előmozdítását, és az „ész törvényhozásának” sem rendelhető alá. Függetlenül attól, hogy Kantnál ekkor a filozófiai fakultás kiemeléséről van szó, és a kanti elképzelés a humboldti reformokkal szemben – nem mellékesen – jóval harciasabb álláspontot képvisel,²² az autonómiát és az érdekek feletti érdeket érintő dilemma már ekkor artikulált formában jelenik meg. Az egyetem autonómiájának és legitimitásának bizonytalanságát illetően tehát Kant és Humboldt, de még Hamacher is nagyon hasonló álláspontot képvisel. A bizonytalanság ugyanis attól fogva szükségszerű bizonytalanság, hogy a tudomány és annak helye alapvetőnek tekinti az önállóságra való jogot, annak ellenére, hogy létét nem önállóságából nyeri. Az említett harciaság oka ezért egyrészt nyilvánvalóan abban az osztottságban keresendő, hogy ameddig az oktatás helye az egyetem, addig a kutatásé az akadémia (tulajdonképpen Humboldtnál is) – ezáltal pedig az egyetem és az akadémia működésének különbsége – praxeológiai megközelítésében – a tudomány belső ellentmondásait hozza felszínre. Ez pedig azért kezdheti ki az autonómiáról vallott elképzeléseket, mert a megosztottsághoz első lépésben nem szükséges külső, nem az igazságon és szabadságon alapuló intézmény, ugyanis a tudás előállítását, reprodukcióját és elosztását sem a „fakultások” közötti vita kimenetele szabja meg, hanem – a mindenkori második lépésben – a tudomány helyeinek államhoz, közigazgatáshoz, vagyis a külső intézmények érdekeihez való viszonya. Ez Kant

21 Jóllehet a jogi, orvosi és teológiai fakultások az állami akarat és a társadalmi hasznosság perspektívájából is magyarázhatók, ilyen módon pedig a szabadságra és igazságra épülő tudomány alapvetően szellemtudomány (nála filozófia).

22 Ehhez vö. Jürgen MITTELSTRASS, *Der Streit der Fakultäten und die Philosophie = Kant im Streit der Fakultäten*, szerk. Volker GERHARDT, de Gruyter, Berlin – New York, 2005, 39.

írásának két, egymással összhangban lévő célkitűzésére is jelentős hatással van. Mivel az egyik, hogy a különböző cenzúrintézkedésekkel szemben a kutatásban és oktatásban kell biztosítani a filozófiai fakultás szabadságát, a másik pedig az, hogy ennek a fakultásnak a szisztematikus, autonómként értett területét a többi fakultással szemben kell megalapozni, ennek a fakultásnak vagy akár a szellemtudománynak már mindig is kettős védvonalat kell húznia önnön rendszerének fenntartásához: a tudomány védelme után a tudományon belüli (ön)védelmet kell ellátnia.²³

Az a félelem, amely Kantot azért javarészt még elkerüli (pontosabban Kant ezt igyekszik elfojtani, ennek tudatában felépíti magát a diszkurzust), Humboldtot már egy imperatívusz kidolgozására sarkallja, ugyanis a *menedékhely* fogalmában megjelenő szabadság és megóvás kettőssége legalább az első védvonalat képes lehet megőrizni: a tudomány érdekvédelmét. Majdnem kétszáz évvel később azonban, amikor az egyetem felelőssége és a felelősség az egyetemen kérdésköre a technikai-politikai változások vonatkozásában kerül szóba, Derrida már az egyetem és az egyetem reprezentációjának szétválását észleli Kant „alapító” szövegében.²⁴ Derrida ugyan teljesen más útvonalon haladva, azonban végső soron mégis hasonló kérdésekkel szembesíti a tudomány (kifejezetten az egyetem) önmeghatározásának módját és ezáltal az egyetem autonómiáját kimondó/létrehozó alapító aktusokat, mint Hamacher. Mert amikor a német teoretikus arról értekezik, hogy a kutatásfinanszírozás „először is és mindenekelőtt kiállítási értékkel rendelkezik”,²⁵ és a tudományos munka „termékként” érvényesül a piacgazdaság logikájában, akkor szerinte – Derridához hasonlóan – a tudomány saját biztonságának szavatolását és az egyetem fennmaradását is önnön reprezentációs bázisához tereli vissza. Azonkívül, hogy van ebben valami elidegeníthetetlenül adornói gondolat is,²⁶ valójában közvetlenül adódik a tudomány és kutatás szabadságára és racionalizálásának kimenetelére vonatkozó kérdés aktualizálása. Ezért Derrida argumentációjában, amely explicit módon egyáltalán nem jelenik meg a *Menedékhelyben*, az egyetemet és a tudományt jellemző, az igazságra

23 *Uo.*, 40–41.

24 Jacques DERRIDA, *Mokklosz, avagy a fakultások vitája*, ford. BÓNUS Tibor = *Intézményesség és kulturális közvetítés*, szerk. BÓNUS Tibor – KELEMEN Pál – MOLNÁR GÁBOR Tamás, Ráció, Budapest, 2005, 28.

25 HAMACHER, *I. m.*, 47.

26 Vö. MAX HÖRKHEIMER – THEODOR W. ADORNO, *Afelvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek*, Gondolat–Atlantisz, Budapest, 1990, 161.

irányuló vita kerül centrális szerepbe, vagyis annak performativitása, ami az intézményesülés, a hatalom és a felosztás létrehozásáért felelős.²⁷ Hamachernél pedig az oktatás és kutatás perfekcionizmusát hirdető, azokat éppen teljesen széttroncsoló igazgatási és technikai változtatások, amelyek halálosak az immár információközvetítésre korlátozott szellemtudományok számára.²⁸

Értékelés érték nélkül, ez azt jelenti: minden lehet még máshogy is, lehet, hogy minden máshogy volt, mindennek még máshogyan, még jobban, még pontosabban meg kell felelnie a máshogy-lenni-tudás sémájának: ezért minden, mihelyt van, nem az, ami lehetne, hanem már egyforma minden, mert ugyanolyan mértékben elértéktelenített, már üres minden, mert ráígértek valami mást, felülmúlta valami más, és múlttá vált. Az értékelés formulája az elértéktelenítés formulája. E formula értelmében mindaz, amit az oktatás, képzés és szakképzés területén létrehoznak, nem egyéb, mint éppen csak „kép”, fantazma, illúzió, melyet mindig felül lehet múlni további illúziókkal, de semmilyen valóság irányában nem lehet meghaladni. Bár az érték-képzés sémája az elértéktelenedésnek szolgáltathatja ki az összes értéket, amit kialakítanak, de ez a séma maga megtartja magát változtathatatlanak, kitartóan és mereven. Az esetlegesség maga ne legyen esetleges.²⁹

A Hamacher-idézet akár a szerző kötetben szereplő másik, *Affirmatív, sztrájk* című³⁰ tanulmányából is származhatna, ugyanis nemcsak az tűnhet fel, hogy az érvelés módja, struktúrája és logikája azonosságokat mutat bizonyos szöveghelyekkel, hanem a gondolatmenet lényegi alapját adó fogalmiság is. Az értékelés és elértéktelenítés (Wertung–Entwertung) ugyanis a performativitás–affirmativitás, a tételzés és tétlenítés (Setzung–Entsetzung) oppozíciójának, pontosabban: kölcsönösségének mintájára vezeti tovább a szöveg argumentációját. (Ráadásul, ahogyan Derridánál is, a tudomány és az egyetem önmegalapozó műveleteinek egyrészt jogi, másrészt hangsúlyosan nyelvi vonatkozásai vannak.) Amennyiben a nyelv olyan intézmény, amelynek létrehozásában vagy amelynek megalapozásával együtt járó

27 DERRIDA, I. m., 39–40.

28 HAMACHER, I. m., 49.

29 Uo., 53.

30 Werner HAMACHER, *Affirmatív, sztrájk* = Uó., I. m., 82–121.

ígéretben tulajdonképpen nemcsak performatív, hanem afformatív mozzanat is közrejátszik, akkor az afformatív olyan, a létesítő tételezés alaptalanságát, alpnélküliségét vagy éppen az alap megvonását megnyilvánító dimenzióként fogható fel, amely mindenkor magában hordozza ennek a nyelvnek a lehetetlenségét is.³¹ Az afformatív ebben az értelemben a nyelv tételező, létrehozó mozzanatának feltételeire irányítja a figyelmet, vagyis arra, hogy egyáltalán milyen keretek között lehet a nyelv nyelviségéről beszélni. Hamacher voltaképpen mindig erre kérdez rá: a feltételek létesülésének feltételére, ezért a tudomány, a kutatás, az oktatás és az egyetemek viszonylatában a fentebb megnevezett elértéktelenítésnek is az afformatívumhoz hasonló elméleti implikációi vannak. Átfordítva a tudomány lehetőségeire és intézményi működésére ez annyit tesz, hogy az érték tételezéséhez elsőként olyan értékre van szükség, amelyet nem lehet megkerülni, vagyis ott csak elértéktelenítés képzelhető el, ahol az értékelés/érték feltételeit nem az érdekek feletti érdek hozza létre. Az egyetemnek ezért olyan helynek kellene lennie, ahol éppen az értékelésektől és elértéktelenítésektől lehet megszabadulni, ahol az „esetlegest *mint* esetlegest méltatjuk”.³² Nem véletlen, hogy Hamacher az elértéktelenítés magyarázatában kapcsolja össze az értékelés és az erőszak műveleteit, amelyekből az egyetemnek és a tudománynak mindenkor meg kell válnia, sőt, ettől a megváltástól is szüntelenül el kell oldoznia magát. Ez azt is jelenti, hogy a Kant által útjára indított elhatárolásoktól is mentesnek kell maradnia, még magával a tudással szemben is kételkedően kell viselkednie. Ezáltal beláthatóvá válik, hogy még a humboldti örökséget is kérdéssé kell tennie, továbbá azt is kérdőre kell vonnia, hogy szüksége van-e önmagának (menedék)helyekre, egyáltalán meghatározhatja-e magát ebben a formában. Saját szabadságának feltétlenségét csak feltételekkel fogadhatja el, többek között azzal, hogy voltaképpen azzal kapcsolatban is felteszi a kérdést önmaga számára: lehet-e a feltétlenségének feltétele.³³ Amikor tehát a tudomány már (ismét) nem „történetileg kialakult diszciplínaként és intézményként tudomány”,³⁴ hanem olyan tett, amely nem próbálja meg rögzíteni pozícióját, és kritikussá válik még saját működésével szemben is, akkor kell megvizsgálni az államhoz, joghoz és

31 A *Setzung* és *Entsetzung* viszonyának hamacheri felfogásához, valamint az afformatívum magyarázatához lásd Balogh Gergő kiváló tanulmányát. BALOGH Gergő, *Afformatív. A performativitás kritikája Werner Hamacher munkásságában*, Alföld 2019/6., 72–89.

32 HAMACHER, I. m., 54.

33 *Uo.*, 55.

34 *Uo.*, 56.

társadalomhoz fűződő viszonyát, mert lényegileg csak akkor mentes más intézményektől, és „szabad arra, hogy semmi által meg nem határozva önmaga legyen”.³⁵ Hamachernél a tudomány (és ezen a ponton a művészet is) tehát a saját magát felszabadító, még önmaga előfeltételeitől és konvencióitól is folyamatosan eltávolodó gondolkodás volna, amely másképpen maga a szabadság mozgása.

Az államnak vagy bármely közigazgatási formának tehát ezt a szabadságot kell elősegítenie és támogatnia, miközben azt is meg kell engednie a tudománynak, hogy befolyásolja az állami apparátus működését, ugyanis a társadalmi rendszer szerveződésének szempontjából ez a tudomány lesz az, ami a többi intézménynek is menedéket nyújt. Az állam mindezt pedig azon a jogon keresztül képes végrehajtani, amelyet az alkotmány kodifikál, ha az oktatáshoz és kutatáshoz való jogot egyetemessé és minden jog alapjává teszi. Hamacher ezért az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának* és az *Emberi Jogok Európai Egyezményének* vonatkozó cikkeit elemzi, amelyek elvi biztosítékait nyújtják az oktatás és kutatás szabadságának. Azért csak elvi, mert Hamacher interpretációja alapján gyorsan kiderül: a szabadságjogokról, azok kezeléséről vagy „elhanyagolásukról szóló további döntések át vannak engedve az állami közigazgatási apparátusnak”.³⁶ Ekkor egyrészt megmutatkozik, hogy ezek a jogok nem vonatkoznak a szabadság támogatásának szükségszerűségére, nem írják elő annak köteleességét, másrészt újra felmerül Derrida jogalapítással kapcsolatos dilemmája és annak mérlegelése is, amely szerint „az új alapítás kompromisszumot fog kötni a hagyományos joggal”.³⁷ Azt már a Derrida-szöveg is leszögezi, hogy az egyetem (és a tudomány) jelenkori helyzetében szükség van egy jog alapítására, azonban arra is felhívja a figyelmet: „az alapítás nem függ attól a belső törvényességtől, amit maga létesít”,³⁸ tehát maga is olyan cselekvésekben nyilvánul meg, amelyek nem pusztán beszédaktusok, de nem is egyszerűen konstatív kijelentések, talán nem is nyelvi performatívumok. Úgy tűnik, a derridai kérdésfeltevés által megnyitott területre hatol be Hamacher, amikor az emberi jogok jogszerűségét és emberhez való odatartozását szétválasztja, valamint az ember saját szabadságát és jogi lényegének deklarációját *autoperformációként* nevezi meg.³⁹ Ez egyrészt azért lényeges összefüggés, mert utóbbit az

35 *Uo.*, 58.

36 *Uo.*, 65.

37 DERRIDA, *I. m.*, 47.

38 *Uo.*, 46.

39 Werner HAMACHER, *Arról a jogról, hogy ne használjunk jogokat* = *Uó.*, *I. m.*, 124.

Entferntes Verstehen című könyvében maga Hamacher kapcsolja össze az ígérettel,⁴⁰ amely ezért a jogalapítás pillanatában már valóban nem nyelvi performatívum, hanem transzcendentális (beszéd)aktus.⁴¹ Másrészt pedig azért bizonyulhat perdöntőnek, mert ennek a (szabadság) jognak a rögzítéséhez és kinyilvánításához, úgy tűnik, meg kellett felledkezni arról, hogy mindez az ember szabadságán alapul.

A jogi rögzítés ebben az értelemben értéként tételezi és jegyzi fel azt, amelynek az érték fundamentumának kellene lennie, tehát a szabadság jogának megítélése már mindig elértéktelenítés is, amely a jogi nyilatkozatokban értékelésként tűnik fel. A *Menedékbelyben* ezért az jön felszínre, hogy a szabadságnak mindenekelőtt olyan joggá kell válnia, amely képes biztosítani, garantálni magát a szabadságot. A szabadság így létrejött mindkét formáját (a szabadságból lett védőjog, amely körülbástyázza és óvja a szabadságot) szükséges gyakorolni ahhoz, hogy a szabadság képes legyen megóvni magát saját szabadságának elvesztésétől. A védett szabadság és a védelmező jog kölcsönviszonya azonban azt jeleníti meg, hogy e viszony valamelyik tagjának szükség-szerűen, önmaga biztosítása miatt, fel kell oldódnia, a védelmező jognak gyakorlatilag a védelmező szándéka miatt ellenséges (Derridával szólva: élősködő) módon kell viszonyulnia önmagához.⁴² Mindemellett nem szabad elfelejteni, hogy ez az a jog, amely a védvonalat képviseli, és amely legutolsósorban megóvja a tudomány szabadságát.

Aki még az oktatás, a nevelés és a tudományos kutatás valamely területén dolgozik, és arra keresi a választ, hogy ilyen feltételek mellett mit lehet tenni a gondolkodás, tudományos kutatás és oktatás megóvásáért, annak Hamacher szövege azt mondja: „nem sok mindent lehet tenni”.⁴³ Végső soron azért a filológián, a szabadság permanens gyakorlásán, a kutatás, oktatás és képzés szabad formáin keresztül megnyilvánuló nyitottságot, a mások számára történő más(ság) megtapasztalását és az önmagát közlő szabadságot ajánlja fel. Ez pedig voltaképpen nem más, mint kiterjesztett nyelvi tevékenység, a még nem ismert, eljövendő másokra való nyitottság és azok megszólítása. Amennyiben pedig egy közösség minden tagja ehhez hasonlóan cselekszik, akkor az képes lehet felszámolni az intellektuális gyakorlatokat elnyomó erő-

40 Werner HAMACHER, *Das Versprechen der Auslegung. Zum hermeneutischen Imperativ bei Kant und Nietzsche* = Uő., *Entferntes Verstehen. Studien zu Philosophie und Literatur von Kant bis Celan*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2011², 52–66.

41 Ehhez vö. BALOGH Gergő, *Afformatív...*, I. m., 80.

42 Werner HAMACHER, *Menedékbely...*, I. m., 68.

43 Uő., 70.

szakot, „ezért a kutatás és képzés szabadsága sosem pusztán saját szabadsága, hanem épp annyira a másnak és másoknak a szabadsága, akik felé fordul”.⁴⁴ A kutatástól, az oktatástól és a művészettől el nem idegeníthető szabadság joga ezért lényegileg válik azzá a joggá, amely minden jog lehetőségének alapja is egyben. Amennyiben tehát mindez mindenki számára nyilvánvaló lesz és gyakorlattá válik, aligha lesz szükség menedékhelyekre, mert akkor a tudomány, ahogyan arra Nietzsche is gondolt, lehet majd vidám is.